

WSPARCIE RODZINY
ZAŁOŻENIA I PRAKTYKA
W UJĘCIU INTERDYSCYPLINARNYM

Rozprawy i Monografie
tom XVII
rok 2017

WSPARCIE RODZINY
ZAŁOŻENIA I PRAKTYKA
W UJĘCIU INTERDYSCYPLINARNYM

redakcja naukowa

dr Agnieszka Regulska
ks. prof. UKSW dr hab. Andrzej J. Najda

Instytut Papieża Jana Pawła II
Warszawa 2017

Redaktor naczelny
ks. prof. UKSW dr hab. Zdzisław Struzik

Redakcja naukowa
dr Agnieszka Regulska
ks. prof. UKSW dr hab. Andrzej J. Najda

Recenzenci
ks. prof. dr hab. Mieczysław Ozorowski
prof. UMK dr hab. Piotr Petrykowski

Opracowanie redakcyjne i skład
Marta Janus-Falkowska

Copyright by Instytut Papieża Jana Pawła II
Warszawa 2017

Zdjęcie na okładce: © BillionPhotos.com/Fotolia

ISBN 978-83-65198-10-5
ISSN 2450-5218

Druk
Drukarnia i Wydawnictwo „Arka” w Cieszynie

Instytut Papieża Jana Pawła II
ul. Księdza Prymasa Augusta Hłonda 1,
02-972 Warszawa
tel. 22 213 11 90, fax 22 213 11 92
www.ipjp2.pl, e-mail: instytut@ipjp2.pl

Mazowsze.
serce Polski

SPIS TREŚCI

Słowo wstępne	9
I WSPIERANIE RODZINY W PERSPEKTYWIE TEologiczno- -KULTUROWEJ	13
Andrzej J. Najda <i>Wspieranie rodziny jako zadanie i powinność w tradycji biblijnej</i>	15
Zdzisław Struzik <i>Zagrożenia podstawowych norm i zasad wychowania w rodzinie na podstawie nauczania Jana Pawła II</i>	27
Agnieszka Kamińska, Bożena Witek <i>Kilka uwag o modelach współczesnej rodziny</i>	45
Maria Szymańska <i>Wychowawcza miłość rodzicielska w zarysie</i>	55
Mirosław Brzeziński <i>Duszpasterskie wsparcie rodziny</i>	75
II PSYCHOLOGICZNE I PEDAGOGICZNE ASPEKTY WSPIERANIA RODZINY	97
Janusz Surzykiewicz, Katrin Maier <i>Psychologische Begründung des Familien-Coachings</i>	99
Anna Fidelus <i>Relacyjny model pracy z rodziną dysfunkcyjną (założenia i praktyka)</i>	121
Agnieszka Regulska <i>System wspierania czy zastępowania rodziny? Wokół problemów rodzin niewydolnych w realizacji funkcji opiekuńczo-wychowawczej</i>	133

Valdonė Indrašienė, Violeta Jegelevičienė, Agata Katkonienė, Odeta Merfeldaitė, Asta Railienė <i>Parental attitudes to parent-school cooperation: career education aspect</i>	147
Agnieszka Kamińska, Katarzyna Rogalska, Iwona Stanisławska, Bożena Witek <i>Dziecko autystyczne w rodzinie</i>	161
Maria Szymańska <i>Innowacyjna metoda projektu refleksyjnego działania w podejmowaniu aktywności dydaktyczno-wychowawczej oraz jej aplikacja w pracy z rodziną</i>	177
III SOCJOLOGICZNA PERSPEKTYWA POMOCY RODZINIE I PRACA SOCJALNA Z RODZINĄ	191
Jolanta Pivorienė, Raminta Bardauskienė <i>Social work with families at social risk in promoting egalitarian family model in Lithuania</i>	193
Małgorzata Przybysz-Zaremba <i>Przemoc w rodzinie – wybrane instrumenty pomocy i wsparcia w pracy socjalnej</i>	205
Jolanta Łodzińska <i>Zagrożenia rodziny w perspektywie socjologicznej</i>	217
Dariusz Tułowiecki <i>Pomiędzy zagrożeniem a radością – sytuacja społeczna małżeństwa i rodziny według diagnozy papieża Franciszka w adhortacji „Amoris laetitia”. Studium z socjologii emocji</i>	233
Agnieszka Kamińska, Bożena Witek <i>Żywnienie i żywność - rozmowy przy rodzinnym stole</i>	259
Noty o autorach	273

KS. PROF. UKSW DR HAB. ZDZISŁAW STRUZIŁ
UNIwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie

ZAGROŻENIA PODSTAWOWYCH NORM I ZASAD WYCHOWANIA W RODZINIE NA PODSTAWIE NAUCZANIA JANA PAWŁA II

1. WPROWADZENIE

Wychowanie w rodzinie należy do podstawowych obowiązków i działań rodziców, wynika to z naturalnego prawa i zwyczajowych nakazów środowiska wychowującego. Rodzice mają prawo do wychowania, ponieważ są rodzicami – przekazali życie, a przez fakt zrodzenia nabyli godność i odpowiedzialność za troskę o to życie. Nikt nie może zastąpić ani zwolnić rodziców z tego obowiązku. Mają go oni przyjąć z miłością i poświęcić mu całą swą wiedzę, uczucia, środki materialne, a przede wszystkim przekazać wartości swojej własnej osobowości dla dobra wychowywanych dzieci. „Zadanie wychowania wypływa z najbardziej pierwotnego powołania małżonków do uczestnictwa w stwórczym dziele Boga: rodząc w miłości i dla miłości nową osobę, która sama w sobie jest powołana do wzrostu i rozwoju, rodzice tym samym podejmują zadanie umożliwienia jej życia w pełni ludzkiego”¹.

Wychowanie jest procesem trwającym oficjalnie do czasu ukończenia 18 roku życia wychowanka, chociaż na podstawie relacji miłości proces wychowania skierowany jest na całe życie obydwu podmiotów – rodziców i dziecka.

Człowiek z natury jest bytem społecznym. Jest częścią społeczności, w której żyje. W niej się najpierw rodzi, rozwija, dorasta, uczy się i kształtuje, a następnie wchodzi w krąg społecznych relacji, takich jak: nauka, praca, działalność w pełnieniu określonych ról społecznych, wypełnianie zadań zgodnych z wykształceniem i powołaniem. Od społeczności człowiek otrzymuje poczucie bezpieczeństwa, gwarancje bytowe i ekonomiczne, zabezpieczenie społeczne i zdrowotne. Relacja

¹ Sobór Watykański II, Deklaracja o wychowaniu chrześcijańskim *Gravissimum educationis*, w: *Sobór Watykański II. Konstytucje, Dekrety, Deklaracje*, Poznań 1968.

„ja – społeczność” nieustannie trwa, powoduje wzajemny rozwój, wspólne doskonalenie się, a celem tej relacji są osiągnięte i wprowadzane w życie wartości². Jan Paweł II nazywany *papieżem rodziny* przekazał nam szeroką naukę o wychowaniu w oficjalnych dokumentach Kościoła³ (encykliki i adhortacje, listy i przemówienia, katechezy i wystąpienia)⁴.

2. POJĘCIA NORM I ZASAD

W filozofii wartości dobro do jakiego zmierzają działania ludzkie (świadome i dobrowolne) winno być realizowane poprzez powołanie zawarte w godności ludzkiej, a także poprzez obowiązek podejmowany z zachowaniem wolnej woli. Wolą ludzką jest czynić dobrze, zgodnie z prawem naturalnym i zgodnie ze zwyczajami przyjętymi w danej kulturze. Dobro bowiem ma także charakter społeczny – jest produktem jednostki na rzecz całej wspólnoty. Oprócz wolności, w wykonywaniu dobra należy mówić także o przygotowaniu jednostki ludzkiej, którym jest wychowanie.

Proces wychowania odnosi się do długiego czasu wzrostu i dojrzewania fizycznego i psychicznego człowieka. Ustawowo ten proces trwa do 18 roku życia, aczkolwiek społecznie taki proces obejmuje także dorosłe życie ludzkie. Trwa zatem całe życie.

Porządkując proces wychowawczy, wyróżniamy podstawowe wartości możliwe do praktykowania i osiągnięcia. Jan Paweł II wyróżniał w analizie filozoficznej pięć podstawowych wartości: miłość, prawdę, wolność, sprawiedliwość i pokój (w niektórych opracowaniach wymienia się także solidarność). Na podstawie tych wartości staramy się ustalać i charakteryzować aksjologię dostosowaną do procesu wychowawczego dzieci i młodzieży⁵.

Systematyzując proces wychowawczy, mówimy o *normach* i *zasadach* ogarniających treści wychowawcze, które wyznaczają nam właściwe programy kierowane do podstawowych podmiotów procesu wychowawczego, którymi są uczeń, rodzic i szkoła. Działalność wychowawcza tych podmiotów wzajemnie się przenika i uzupełnia, zakłada stałą współpracę oraz zachowanie podstawowych *norm* i *zasad*.

Normę postępowania i zachowania odnosimy do dobra wspólnego, jakie ma się dzieć w życiu indywidualnym i społecznym. „Norma moralna, norma etyczna, ogólna reguła postępowania obowiązująca w społeczeństwie – we wzajemnych stosunkach między ludźmi. Norma moralna może mieć charakter ogólnoludzki (...), może też być normą obowiązującą tylko w danym społeczeństwie (...). Normy

² Por. Z. Struzik, *Program wychowawczy oparty na wartościach według nauczania Jana Pawła II*, Warszawa 2010.

³ Jan Paweł II, adh. *Familiaris consortio*, 36.

⁴ Zob. Bibliografia, w: *Program wychowawczy...*, dz. cyt., s. 508-515.

⁵ Zob. Z. Struzik, *Program wychowawczy...*, dz. cyt.

moralne, podobnie jak normy prawne, są przykładem norm aksjologicznych, uzasadnia się je za pomocą odpowiednich ocen”⁶.

Zasady postępowania odnosimy do samego już działania w wykonywaniu i zachowaniu norm. „Ustalona, ogólnie przyjęta zasada; reguła, przepis, wzór; w etyce: zasada postępowania, dyrektywa wyznaczająca obowiązek określonego zachowania się w danej sytuacji przez odwołanie się do odpowiednich ocen i wartości moralnych”⁷.

W aksjologii wychowawczej wyróżniamy normy, które potwierdzają rozpoznaną wartość lub wartości, powodują ich akceptację, czyli przyjęcie za swoje, oraz ich praktyczne zastosowanie. W wypadku braku akceptacji indywidualnej lub społecznej, normy stają się tylko teorią możliwą do analiz lub ustaleń historycznych odnoszących się do czasu ich występowania (normy wychowawcze w poszczególnych kulturach historycznych i ideologiach).

Sposób postępowania człowieka ma najczęściej charakter normatywny oraz autorytatywny i jego źródłem jest prawodawca pozytywny lub prawo naturalne, które człowiek rozpoznaje jako podstawę swojego życia indywidualnego i społecznego. Bez stosowania tych norm trudno sobie wyobrazić jakiegokolwiek współistnienie i współdziałanie gatunku ludzkiego. Bez stosowania ogólnie przyjętych norm dochodzi najczęściej do patologii zachowań, do powstawania negatywnych subkultur, do walki społecznej, a niekiedy do konfliktu zbrojnego. W zorganizowanych społecznościach źródłem norm jest władza ustawodawcza, która respektując prawo naturalne swoim autorytetem ustanawia normy (Konstytucja, Prawo cywilne) i zobowiązuje do ich stosowania⁸.

Do norm wynikających z wartości należy dostosować odpowiednie zasady postępowania, dzięki którym czyny ludzkie – formalne (wewnętrzne) i materialne (zewnętrzne) – otrzymują hierarchię wartości, zostają poddane moralnej ocenie oraz skutecznie funkcjonują. W procesie wychowania człowiek uczy się zasad, przyjmuje je za swoje i wprowadza w życie. Im więcej tych zasad będzie funkcjonowało, tym społeczeństwo będzie reprezentować wyższą kulturę, łatwiej się będzie wszystkim żyło i pracowało. Powiększać się będzie także zakres poczucia bezpieczeństwa, a norma sprawiedliwości będzie powszechnie stosowana.

Zarówno normy, jak i zasady postępowania (działania) wzajemnie się przenikają i uzupełniają w procesie realizacji odpowiednich wartości. Wartości, a wobec nich normy oraz zasady postępowania, tworzą zwarty, wewnętrznie spójny system.

⁶ Hasło: *Norma moralna*, w: *Nowy słownik pedagogiczny*, red. W. Okoń, Warszawa 2001, s. 264-265.

⁷ Hasło: *Zasada*, w: *Słownik języka polskiego*, t. 3, red. M. Szymczak, Warszawa 1981, s. 995.

⁸ Por. Z. Struzik, *Program wychowawczy...*, dz. cyt., s. 10.

3. WARTOŚĆ MIŁOŚCI

Wartością podstawową w życiu człowieka jest miłość. Określana jest ona na różne sposoby, ale najczęściej przedstawiana jest jako postawa życzliwości względem siebie, innych, a także względem Boga. Pełny wykład nad wartością miłości i nad jej relacjami dał nam papież Benedykt XVI w encyklice *Deus Caritas est*⁹. Źródłem miłości jest sam Bóg Stwórca, który z miłości dzieli się dziełem stworzenia i dziełem zbawienia. W dziele zbawienia mamy obowiązek i nakaz miłości bliźniego¹⁰.

3.1. GODNOŚĆ MOJEJ OSOBY ORAZ GODNOŚĆ INNYCH LUDZI

Normę i zasadę miłości względem siebie i innych rozpoznajemy w doświadczeniu życia, a także poprzez kulturę opartą na Biblii. Jezus wprost zalecił tę normę i sam w sposób doskonały, słowem i przykładem, przekazał ją Kościołowi. Realizując tę normę wyrażamy godność każdej osoby ludzkiej. Szczególnie nauczał o tym Jan Paweł II w filozoficznym dziele *Osoba i czyn*¹¹. Z godności osoby ludzkiej wynikają wszelkie inne zobowiązania życia indywidualnego i społecznego, na godności opiera się poszanowanie prawa naturalnego i pozytywnego ludzkiego oraz wypełnianie tych praw¹².

ZAGROŻENIA

Mogą pojawić się różnego rodzaju postawy i zachowania patologiczne związane z rozpoznaniem i przeżywaniem swojej godności. Człowiek przecenia swoją inteligencję, zakres wiedzy i fizyczne możliwości działania. Także osobowość może być nieadekwatna do wieku. Następuje negacja wartości jako takich. Postawa egoistyczna nie pozwala na socjalizację człowieka. Brak dialogu z innymi prowadzi do zanegowania wartości życia wspólnotowego, społecznego, a człowiek myśli, działa i zachowuje się bez odpowiedzialności.

NORMY

Tymczasem normy wskazują!

Każdego należy traktować tak, jakby się chciało być samemu traktowanym. *Własną godność przenosimy na innych* na podstawie równości i sprawiedliwości. *Drugi człowiek ma taką samą godność jak ja*, pochodzi z tego samego gatunku, żyje i działa na tym samym świecie, pokonuje te same trudności i wymagania

⁹ Benedykt XVI, enc. *Deus Caritas est*, (25.12.2005).

¹⁰ Przykazanie miłości: „Będziesz miłował Pana Boga swego całym swoim sercem, całą swoją duszą i całym swoim umysłem” (Mt 22,37; Łk 10,27; „...całą swoją mocą”), KKK, 2083.

¹¹ K. Wojtyła, *Osoba i czyn oraz inne studia antropologiczne*, wyd. 3, Lublin 2011.

¹² *Sztuka komunikacji według Franciszka. Bliżej – Prościej – Głębiej*, red. M. Laskowska, K. Marcyński, Warszawa 2016, s. 90.

życiowe, a stan danego wieku dotyka po kolei wszystkich ludzi, od narodzenia do naturalnej śmierci.

Wartości duchowe stanowią o godności człowieka. Człowiek różni się od innych stworzeń, używa rozumu i inteligencji, uczy się od innych jak zdobywać podstawowe środki do życia. Poprzez rozwój nauki i szkolnictwa, a także poprzez rozwój cywilizacji i postępu technicznego, osiąga coraz większy stopień świadomości i odpowiedzialności.

Dla ludzi wierzących godność osoby pochodzi od Boga, a Boży autorytet nakazuje sprawiedliwość i miłość jako normy postępowania w celu osiągnięcia doskonałości. Człowieczeństwo jakie reprezentuje człowiek jest największym dobrem. Jego rozwój, doskonalenie, postęp i wiedza mają właśnie potwierdzać godność i wyjątkowość indywidualnego człowieka, a także wpływać na całokształt życia społecznego. Człowiek jest bowiem bytem społecznym.

ZASADY

Aby wypełniać te normy niezbędne jest stosowanie zasad:

1. *Postępowanie* ludzkie ma być *świadome i dobrowolne*, nakierowane na dobro własne i innych. Mamy mieć poczucie godności własnego „ja”. Szanując siebie, potencjalnie szanujemy innych. Czyniąc dobrze dla innych, czynię dobrze dla siebie, ponieważ każde odpowiedzialne działanie niesie z sobą charakter społeczny.
2. Należy *bronić swojej godności*, sprzeciwiając się wszelkiej patologii życia. Żyjąc godnie a także wypełniając postawione zadania, realizujemy własne człowieczeństwo stosownie do wieku, zdolności, wiedzy, wykształcenia. Te zadania są treścią życia, mogą wynikać z naszego powołania i wyboru pracy, która przynależy do obowiązku i godności człowieka.

3.2. WSZYSCY LUDZIE SĄ RÓWNI

Życie społeczne wskazuje na jednakową *godność ludzi i ich równość* niezależnie od czasu narodzenia, koloru skóry, poziomu wykształcenia, wiedzy i rozwoju cywilizacyjnego. Wielkie różnice występujące na świecie pomiędzy narodami, państwami i poszczególnymi grupami społecznymi są konsekwencją wzajemnej rywalizacji, poniżenia i wykorzystywania przewagi opartej na polityce dominacji i agresji.

ZAGROŻENIA

Równość pomiędzy ludźmi może być zaburzona poprzez źle rozumianą różnorodność zdolności i umiejętności. Równość nie stanowi o jednakowości. Każdy jako osoba jest inny – mamy różne upodobania i zainteresowania, różne wykształcenie i różną historię dotychczasowego życia. Niekiedy rezygnujemy ze swoich

przekonań, ponieważ nie umiemy ich obronić w polemicznej dyskusji. W środowisku rodzinnym rzadko podejmuje się rozmowy na ważne tematy, nie bierze się też pod uwagę zdania dzieci. Ma to negatywne konsekwencje w nawiązywaniu przez nie kontaktu z innymi.

NORMY

Do *ustosunkowywania się pozytywnego* do drugiego człowieka potrzebny jest dialog i wymiana poglądów. Musimy się wzajemnie poznawać, aby się zrozumieć i dojść do ustaleń norm, które pozwolą na wzajemne współżycie. Poznanie wzajemne winno przebiegać na bazie akceptacji i miłości, która zakłada dobro drugiego człowieka. W dalszej perspektywie można dzielić się doświadczeniem, wiedzą i osiągnięciami z każdej dziedziny życia. Brak takiej współpracy prowadzi do powiększających się różnic cywilizacyjnych, a w dalszej konsekwencji do podziału świata na bogatych i biednych. Prowadzi też do znacznych różnic światopoglądowych i ideologicznych.

Konfrontacja poglądów, konfrontacja stanu posiadania, rywalizacja polityczna i militarna prowadzą do konfliktów zbrojnych, a w XXI wieku, ze względu na broń nuklearną, mogą wręcz doprowadzić do zagłady ludzkości.

Każdy człowiek ma *prawo do wypowiedzania własnych poglądów*, racji, przekonań i wierzeń. Takie prawo stanowi o godności i wolności ludzkiej. Człowiek ma zdolność rozumowania i artykułowania sądów i opinii na podstawie własnych przekonań. Jeśli te przekonania nie czynią nikomu krzywdy, nie są wewnętrznie sprzeczne i są historycznie oraz kulturowo uzasadnione, wtedy można je zaakceptować jako formę życia w danej kulturze.

Każdy rodzaj dialogu, z sobą samym, z drugim człowiekiem, ze społecznością powinien opierać się na *wzajemnym poszanowaniu* i na poszukiwaniu dobra, które ma wynikać z dialogu. W przeciwnym wypadku dialog zamienia się w bezowocny monolog.

ZASADY

Z poszanowania wzajemnego w dialogu wynika *zasada życzliwego słuchania* i wczytywania się w argumenty innego. Bez postawy życzliwości wszelkie spotkania i rozmowy dialogowane przekształcają się w próbę agitacji, a następnie w ideologię, jako że ideologia „zawsze ma rację”.

W dialogu wszystkich podmiotów występują elementy psychologicznego nastawienia i odbierania przekazywanych treści. Wielokrotnie forma przekazywanych treści jest ukryta pod pozorami tzw. dyplomacji. Zachowania dyplomatyczne mają swoją wewnętrzną wartość, są potrzebne, aby rzeczywista treść dialogu nie budziła agresji i prób zerwania rozmów.

W reakcjach psychologicznych na drugą osobę (lub grupę osób) odczuwamy sympatię lub antypatię. Ta wewnętrzna postawa weryfikowana jest później poprzez

właściwe poznanie, które wielokrotnie zaprzecza pierwotnej reakcji. *Uprzednia sympatia* pomaga w dialogu, czyni go atrakcyjnym i ożywionym, świadczy o prawdziwym zaangażowaniu się stron.

W dialogu ważne jest *śluchanie drugiej strony*, ważne jest emocjonalne pozytywne nastawienie, chęć pomocy w artykułowaniu omawianego tematu. Należy wykazać cierpliwość i ofiarować określony czas na wypowiedzi interlokutorów. Nie należy natarczywie przerywać wypowiedzi innych.

Formy dialogu i formy dyskusji mają określone zasady. Powinny opierać się na *sylogizmach logicznych*, gdyż w przeciwnym razie dyskusja przemienia się w chaos i w brak jakiegokolwiek zrozumienia. Przesłanki i wyciągane wnioski powinny dotyczyć tego samego przedmiotu dyskusji, aby unikać postaw ideologicznych lub propagandowych. Podstawą owocnych dyskusji są stwierdzenia naukowe, zjawiska socjologiczne i właściwa analiza możliwości działania.

4. WARTOŚĆ ŻYCIA

Z rozpoznawanych przez człowieka wartości największą i najważniejszą jest wartość życia, własnego i innych ludzi. Z wartością życia łączą się wszystkie inne wartości. Stwierdzamy bowiem, że nasze życie jest przygodne, tzn. może ono być albo go nie ma. Rozpoznajemy życie i jego niezbędność w procesie życia, niejako uczymy się żyć. Do organizmów żywych przynależą atrybuty życia, a do nas ludzi przynależy także duchowość i działanie rozumu, czyli rozumowanie. Za rozumowaniem podąża odpowiedzialność ogólna – za życie, i odpowiedzialność szczegółowa – za czyny ludzkie¹³.

ZAGROŻENIA

Do podstawowych zagrożeń wartości i nienaruszalności ludzkiego życia należy przede wszystkim brak wiedzy na temat rozwoju osoby od chwili poczęcia aż do naturalnej śmierci, a także nieznanostwo podstawowych praw człowieka oraz skutków i zagrożeń wynikających z wszelkich interwencji godzących w nienaruszalność ludzkiego życia. Poważnym niebezpieczeństwem jest brak przyjęcia perspektywy życia zmierzającego ku wieczności i odpowiedzialności każdego człowieka za własne czyny¹⁴. Osoba niewierząca jest odpowiedzialna za swoje życie wobec społeczności, w której żyje – wobec rodziny, małżeństwa, narodu, państwa, a nawet całej ludzkości.

NORMY

Patrzmy na życie jako największy skarb i dar, który należy dobrze zrealizować i którego nie wolno zmarnować. Przekazywanie życia odnosi się do *godności*

¹³ K. Wojtyła, *Osoba i czyn...*, dz. cyt., s. 301.

¹⁴ Zob. Z. Struzik, *Program wychowawczy...*, dz. cyt., s. 364.

i odpowiedzialności rodziców, którzy z pokolenia na pokolenie przekazują dar życia. Godność rodziców wynika z ich powołania – są powołani do wzajemnej miłości, której owocem jest życie ich dzieci. Rodzice są odpowiedzialni za ilość i jakość (własny stan zdrowie fizycznego i psychicznego rodziców) przekazywanego życia oraz właściwy czas, kiedy dzieci mają przychodzić w danej rodzinie na świat. Ważne są także warunki materialne rodziny, lecz są one zmienne na przestrzeni czasu i uzależnione od wielu czynników zewnętrznych (dostępność do pracy, do własnego mieszkania, możliwość właściwego wykształcenia dzieci).

Dla rodziców wierzących, chrześcijan, istotne jest *odniesienie* wartości życia własnego i życia dzieci *do Boga*. Prokreacja u ludzi jest bowiem aktem nie tylko fizycznym, lecz także duchowym. Bóg jest dawcą życia i posługuje się rodzicami do przekazania tego daru. Wynika z tego odpowiedzialność. Każdy będzie musiał rozliczyć się przed Panem Bogiem ze swojego życia, a rodzice będą musieli odpowiedzieć za ilość i jakość przekazanego życia następnemu pokoleniu.

Ochrona życia i jego poszanowanie zakłada także *eliminowanie zachowań godzących wprost w istnienie człowieka* na tym świecie. Zakłada więc rezygnację z wojen, ochronę przed zabójstwami i uszkodzeniami fizycznymi oraz psychicznymi (ochrona zdrowotna), ochronę przed prześladowaniami, likwidację kary śmierci, ochronę przed działaniami samobójczymi. Akt samobójstwa ma zawsze wymiar społeczny. Do ochrony życia należy także unikanie każdej agresji w życiu rodzinnym.

ZASADY

Z obowiązku ochrony życia wynika wprost *troska o własne życie*, wobec mnie samego, moich najbliższych i społeczeństwa. Obrona życia dotyczy każdego i każdej sytuacji. W obronie życia *nie ma gradacji* uwzględniającej funkcje i zadania poszczególnych ludzi. Każde życie *ma jednakową i unikalną wartość*.

Ponieważ życie *ma charakter społeczny*, winniśmy być świadomi, że niszcząc swoje życie, niszczymy także tych, którzy są z nami związani. Ta zasada szczególnie odnosi się do problemów eutanazji, aborcji, niebezpiecznej pracy, niebezpiecznych ekstremalnych sportów, a w szerszym społecznym znaczeniu dotyczy także różnych form antykoncepcji.

Godność, ważność i niepowtarzalność życia obejmuje także *działania skierowane na pomoc* tym, którzy potrzebują naszej pomocy, aby rozwiązywać problemy egzystencjalne, emocjonalne, ideologiczne i zdrowotne. Stan zdrowia fizycznego i psychicznego społeczeństwa świadczy o jego kulturze życia. Objawia się on także w statystycznych wykazach długości życia.

Ważność życia i jego unikalność oraz jego społeczny charakter jednoznacznie rzutuje na *zachowania wobec naturalnego środowiska*, w którym żyjemy. Środowisko naturalne jest dobrem dla wszystkich. Jego degradacja jest wielkim wykroczeniem, które sprzeciwia się normie miłości i sprawiedliwości. Do zdrowego i przyjaznego

środowiska mają prawo także wszystkie inne pokolenia, którym przyjdzie żyć w przyszłości.

5. WARTOŚCI PRAWDY

Wartość prawdy przynależy do etyki i jest niezbędna tak w życiu indywidualnym, osobistym, jak i w życiu społecznym. Prawda należy do godności człowieka, stanowi o jego człowieczeństwie i opiera się na podstawowej antropologii, że człowiek jest jednością materialno-duchową. Poprzez tę jedność wyraża się ontologiczna spójność, czyli jedność. To jest podstawowa *prawda*, która kieruje się do innych ludzi – oni też są prawdą w swoim istnieniu i działaniu. Nawet w społeczności człowiek nie zmienia swego osobowego charakteru, w społeczności buduje wspólnoty¹⁵.

ZAGROŻENIA

Może nastąpić pomieszanie rzeczywistości wirtualnej z realną. Członkowie rodziny bezkrytycznie oglądają „wszystko”. Często mamy do czynienia z niedostosowaniem wieku widza do gatunku i treści obrazu. Pornografia i patologia społeczna podawane są jako treści przekazu przybierającego charakter prawdy. Wzmacnia się agresja, osłabia się wola przez sugestywne obrazy. Zbyt wiele czasu poświęca się na oglądanie telewizji lub filmów. Podobnie działać może Internet, telefon komórkowy oraz inne nośniki elektronicznej informacji.

NORMY

Telewizja, a w niej filmy, reportaże, informacje, a nawet reklamy, jest potężnym środkiem oddziaływania na osobowość człowieka. Media mogą mówić o godności i wartości człowieka, ale mogą także godność człowieka niszczyć. W obecnym czasie i stanie cywilizacji media i ich wytwory tworzą powszechną kulturę.

ZASADY

Wobec zjawiska powyższych norm konieczne są *zasady* postępowania. Treści i formy medialnego przekazu winny być kontrolowane, oceniane i kierowane tylko do określonych grup społecznych, o określonym wieku. Właściwe komentarze ułatwiają zrozumienie i kwalifikację przekazywanych prawd. Pozytywne treści medialne można i trzeba wykorzystywać do właściwej edukacji, uświadomienia i formowania odpowiedzialności w czynach ludzkich. Twórczość medialna powinna opisywać rzeczywistość w duchu prawdy, a nawet, poprzez działanie talentów ludzkich, stwarzać nowe dzieła kultury.

¹⁵ K. Wojtyła, *Osoba i czyn...*, dz. cyt., s. 459.

5.1. PRAWDA W ŻYCIU RODZINNYM

Życie rodzinne jest budowane na miłości, której podstawą jest prawda w relacjach małżonków pomiędzy sobą oraz w relacjach z dziećmi, a także pomiędzy nimi samymi. Trudno sobie wyobrazić istnienie i działanie małżeństwa i rodziny bez prawdy, bez prawdziwych informacji i bez prawdziwego współdziałania.

ZAGROŻENIA

Rodzina (a także środowisko szkolne) wymusza niezdrową rywalizację, gdzie bardziej liczą się osobiste osiągnięcia niż dobro płynące ze wspólnych poszukiwań i dążenia do prawdy i współzycia. Wywiązuje się rywalizacja w zdobywaniu lepszych relacji pomiędzy członkami rodziny. Może być nierówne traktowanie dzieci. Pomiedzy rodzeństwem może być dominacja, a nawet przemoc. Postawy egoistyczne mogą się utrwalac poprzez rywalizację w szkole oraz uleganie różnorodnym trendom zachowania i modom postępowania.

NORMY

We wspólnym życiu rodzinnym trzeba kierować się wzajemną miłością w formie życzliwości. Każdy członek rodziny ma prawo do szczęścia, bezpieczeństwa, prawdy i rozwoju. We wspólnocie szybciej i łatwiej można osiągać te zamierzone cele życia i wychowania. Wzajemne poprawne relacje wpływają na rozwój osobowości tak rodziców, jak i dzieci. Podstawowe cele małżeństwa i rodziny, czyli miłość i rozwój, spełniają się poprzez wzajemną współpracę. Ta współpraca uczy pokory, poczucia zależności opartej na miłości, uczy wybaczenia, sprawiedliwości, wprowadza podział obowiązków i podział odpowiedzialności¹⁶.

ZASADY

We wzajemnej współpracy odkrywa się wartość drugiego człowieka (ojca, matki, dziecka i dalszych członków rodziny). Wzajemna współpraca pozwala pokonywać zmęczenie, lenistwo, niechęć, obojętność i postawy egoistyczne. Wspólne życie, wspólne obowiązki i wspólna praca sprawiają ogólną radość i poczucie szczęścia. Dlatego należy dzieciom stawiać zadania do wypełnienia, stosownie do ich wieku. Za spełnione obowiązki należy dzieci wyróżniać i nagradzać, aby utrwalić dobre postępowania i właściwe pomysły.

¹⁶ Zob. Z. Struzik, *Program wychowawczy...*, dz. cyt., s. 256.

5.2. PRAWDA W SAMOWYCHOWANIU

Samowychowanie integralnie należy do całego procesu wychowawczego. Odbywa się ono przez cały okres życia człowieka, bowiem do śmierci uczymy się jak żyć i jak postępować z innymi. Zdobyte doświadczenia wychowawcze przekazujemy następnym pokoleniom w celu ich edukacji i wychowania. Na tym bowiem polega postęp cywilizacyjny. Każde pokolenie ma własne środowisko życia i działania, ma własne osiągnięcia naukowe i buduje własne programy wychowawcze. Jednak zawsze pozostaje niezmienna podstawa aksjologiczna, pozostają wartości, które nie ulegają zmianom. Właśnie o tych wartościach pisał i nauczał Jan Paweł II.

ZAGROŻENIA

Młoda osoba może przyjąć założenie, że wychowanie jest tylko systemem albo przepisami, które należy stosować. Przyjmuje ona postawę bierności i braku zaangażowania we własny proces samowychowania. Może również wystąpić brak zaufania do autorytetu wychowawcy. Bez umiejętnego pokierowania przez wychowawcę młody człowiek może zagubić się w hierarchii wartości i w porządku moralnym.

NORMY

Życie człowieka ma służyć jego rozwojowi duchowemu i materialnemu. Wartości doświadczane i przeżywane należy przyjmować za swoje i nimi się kierować. Człowiek posiada określone zdolności i talenty, żyje w danym, przyjaznym mu środowisku, korzysta z pomocy rodziców, szkoły, uczelni wyższej, zdobywa wykształcenie i zawód. Wszystko to czyni drogą sprawiedliwości, prawdy, uczciwości i wdzięczności. Z pozycji egoistycznych przechodzi do myślenia i działania altruistycznego. Wdrażanie postawy solidarności skłania do zainteresowania potrzebami innych ludzi, szczególnie rówieśników.

ZASADY

Młody człowiek (a także każdy człowiek) ceni sobie czas życia własnego i innych. Żyjemy bowiem w jednostce czasu i nasz organizm przechodzi stadia rozwoju, dojrzałości i starzenia się. Zasadą samowychowania będzie właściwe wykorzystanie czasu, planowanie działań edukacyjnych i wychowawczych. Należy ćwiczyć własną wytrwałość, odwagę w działaniu, logiczne myślenie i skuteczne działanie, a także dbać o stan fizyczny własnego organizmu.

Rodzina i szkoła winny pomagać młodemu człowiekowi w całym procesie samowychowania, przedstawiając określone cele, ukazując szlachetność czynów i podając dobre przykłady.

6. WARTOŚĆ WOLNOŚCI

Wolność przynależy do podstawowych praw ludzkich. Tylko przez wolność i w wolności człowiek może się realizować duchowo i materialnie, ponosząc pełną odpowiedzialność za swoje czyny (akty wewnętrzne i zewnętrzne). Na wolności opiera się godność człowieka, jego samostanowienie. Z wolności ludzkiej wynika postęp ludzkości, zdobywanie wiedzy, działalność naukowa. Z wolności wynikają wszelkie czyny na rzecz innych ludzi. Poprzez wolność człowiek doświadcza radości życia, istnienia, działania i osiągnięcia wszelkiego rodzaju sukcesów.

Wolność indywidualna osobowa przenosi się na wolność społeczną. Każda wspólnota realizuje się poprzez wolności indywidualne, a działania wspólne oparte są na miłości do ludzi i do większych społeczności: narodu, rodziny, państwa, wspólnot narodowych i międzynarodowych.

ZAGROŻENIA

Mogą powstać patologiczne grupy szkolne i pozaszkolne grupy przestępcze. Mogą zawiązać się znajomości prowadzące do patologii: palenia papierosów, picia alkoholu, zażywania narkotyków. Uczniowie przyjmują bierną postawę wobec kolegów, którzy potrzebują pomocy. Powstaje wiele patologicznych subkultur młodzieży, a nawet dzieci. Brak wolności wyrażanej w woli człowieka jest wynikiem błędów wychowawczych i wszelkiego rodzaju uzależnień. Brak woli wychowawczej u rodziców i nauczycieli w szkole, a także w państwie, jest wielkim zagrożeniem w formowaniu nowych pokoleń.

NORMY

Plan rozwoju indywidualnego i społecznego winien być realizowany w rodzinach i w narodzie-państwie. Samowychowanie człowieka jest modelowane poprzez środowiska życia, nauki, pracy, zabawy i rozrywki. Historia narodu, a szczególnie przykłady walki o wolność osobistą i społeczną stanowią podstawę wolności osobistej. Wychowanie winno opierać się na propozycjach – bez przymusu i bez dominacji psychologicznej i materialnej.

ZASADY

Życie indywidualne i społeczne winno opierać się na wartościach, ze szczególnym zachowaniem wolności działania. Podstawą wolności życia społecznego jest zachowanie prawa, tak naturalnego Bożego, jak i prawa stanowionego poprzez demokratyczne podstawy ustrojowe (trójpodział władzy). Każda wolność wymaga sprawiedliwej postawy i sprawiedliwego działania w rozstrzygnięciu konfliktów, wykroczeń czy przestępstw. Wolności nie należy utożsamiać z bezprawiem, bezmyślnością, agresją i wandalizmem.

6.1. WOLNOŚĆ A BEZPIECZEŃSTWO

Z wolnością wiąże się ściśle poczucie bezpieczeństwa. Kiedy się boimy, nie możemy działać spokojnie i odpowiedzialnie. Bezpieczeństwo zależy od nas, a także od innych powołanych do jego zapewnienia wyspecjalizowanych służb. W dzieciństwie i wieku szkolnym bezpieczeństwo, jako wartość podstawową, zapewniają nam rodzice i wychowawcy. Oni stanowią gwarancję naszego bezpieczeństwa. Bezpieczeństwo to wartość, która kosztuje, wymaga umiejętnego działania, prewencji, zabezpieczeń materialnych i środków specjalistycznych. Bezpieczeństwo narodu-państwa gwarantują służby porządkowe, policja i wojsko.

ZAGROŻENIA

W domu rodzinnym nie obowiązują jasno określone kryteria moralne, przez co dziecko, a następnie młody człowiek jest zdezorientowany i traci poczucie bezpieczeństwa. Uczniowie nie znajdują wsparcia ze strony rodziny w obliczu trudnych sytuacji. Rodzice nadmiernie obciążają dzieci problemami przerastającymi ich możliwości zrozumienia. Uczeń z zachwianym poczuciem bezpieczeństwa staje się drażliwy i może być agresywny wobec kolegów szkolnych. Nauczyciel bagatelizuje przejawy agresji uczniów względem siebie. Dom i klasa przestają być środowiskiem, w którym uczniowie czują się bezpiecznie. Dziecko, uczeń źle się czuje w domu i w szkole, dlatego stara się stworzyć własne środowisko, często patologiczne¹⁷.

Atomizacja oraz przemieszanie społeczeństwa, odrywanie ludzi od ich historycznego kontekstu, przywiązania do ziemi, znajomości i kultuwacji etosu narodowego i rodzimych tradycji, wreszcie umiłowania Ojczyzny – osłabiają więzi międzyludzkie. Ludzie zaczynają obawiać się siebie nawzajem, co przejawia się w lęku przed podejmowaniem trwałych, opartych na miłości, wierności i darze z siebie relacjach: przyjaźni, narzeczeństwa i małżeństwa. Namiastką relacji interpersonalnych staje się bierne obcowanie z obrazem wykreowanym przez media, które nie wymaga zaangażowania ze strony odbiorcy¹⁸.

NORMY

Poczucie bezpieczeństwa jest warunkiem budowania poprawnych relacji z innymi ludźmi, a także z całą przyrodą ożywioną i nieożywioną. Przyrody nie należy się bać, należy ją respektować. Zapewniamy bezpieczne działania wtedy, kiedy kierujemy się prawem, które określa zakresy swobodnego działania. Podstawą bezpieczeństwa jest także prawo do własności. Posiadanie i używanie rzeczy, produktów kultury i nauki odbywa się na podstawie sprawiedliwości.

¹⁷ Zob. Z. Struzik, *Program wychowawczy...*, dz. cyt., s. 282.

¹⁸ Zob. tamże, s. 363.

Poczucie bezpieczeństwa potrzebne jest w całym procesie wychowawczym, szczególnie w domu rodzinnym i w szkole. Brakiem bezpieczeństwa jest nieufność, a także lęk przed odrzuceniem i pozostaniem w samotności i w izolacji psychicznej.

Poczucie bezpieczeństwa rozwija się na bazie świadomości własnej wartości. Każdy z nas ma określoną wartość jako człowiek i jako członek danej społeczności czy wspólnoty.

ZASADY

W postępowaniu stosujemy wartość sprawiedliwości i przyznajemy każdemu jednakową godność. Każdy człowiek ma określony charakter, temperament, historię życia i kieruje się wartościami ogólnoludzkimi. Każdy człowiek jest wolny. Nie należy zatem nadużywać zaufania jakim darzy mnie druga osoba. W kontaktach ze mną ma się ona czuć bezpiecznie. W wypadku prześladowania czy dyskredytowania innej osoby, staje się w jej obronie. Należy zdecydowanie przeciwdziałać wszelkiej przemocy fizycznej, psychicznej, słownej i emocjonalnej.

7. WARTOŚĆ SPRAWIEDLIWOŚCI

Sprawiedliwość przynależy do podstawowych wartości omawianych w nauczaniu Jana Pawła II. W etyce pełni rolę dominującą, razem z wartością miłości. Jan Paweł II podkreślał, że podstawą miłości jest sprawiedliwość, bowiem bez niej miłość przyjmuje postawę bez odpowiedzialności, czyli nie jest do końca prawdziwa w swoim pozytywnym znaczeniu.

Wychowanie i kształtowanie osobowości człowieka opiera się na sprawiedliwości, też w jej znaczeniu w filozofii starożytnej, polegającej na oddawaniu każdemu tego, co mu się słusznie należy¹⁹. W relacjach rodzinnych i szkolnych sprawiedliwość jest sposobem na życie i wspólne działanie. Jest też odczytywana poprzez sumienie ludzkie, które naturalnie, intuicyjnie domaga się sprawiedliwości i chce ją realizować.

ZAGROŻENIA

Istnieje niebezpieczeństwo niezdrowej rywalizacji, deprecjacji poszczególnych członków rodziny, a także niebezpieczeństwo braku kompetencji w zakresach obowiązków. Uczniowie mogą okazywać brak szacunku dla autorytetu nauczyciela w sytuacjach, kiedy klasa dominuje nad wychowawcą. Szczególnie groźne jest wykorzystywanie przez rodzica, nauczyciela lub personel szkoły ich własnej dominującej pozycji.

¹⁹ Zob. G. Vlastos, *Justice and Happiness in the Republic*, w: *Platonic Studies*, G. Vlastos, Princeton, s. 116; Z. Pańpuch, *Koncepcja sprawiedliwości w starożytnej Grecji*, w: *Sprawiedliwość – idee a rzeczywistość*, red. P. Jaroszyński i in., Fundacja „Lubelska Szkoła Filozofii Chrześcijańskiej”, Lublin 2009.

Brak poszanowania wartości życia prowadzi do powstawania i szerzenia się przejawów przemocy w domu i w szkole. Rodzice i nauczyciele pozostają obojętni wobec aktów agresji i dyskryminacji w środowisku uczniów. Brutalne filmy i gry komputerowe propagują postawę lekceważenia wobec ludzkiego życia. Uczniowie przenoszą negatywne wzorce zachowania z fikcji filmowej i wirtualnej do codziennego życia. Poczucie braku sprawiedliwości skłania do wymierzania tzw. sprawiedliwości względem słabszych. Rodzice biją dzieci. Rodzeństwo starsze bije rodzeństwo młodsze.

Przeszkodą we włączeniu się w pracę rodziny jest przyjęcie postawy indywidualistycznej. Przejawia się ona w skoncentrowaniu uwagi i sił na swoim rozwoju, bez troski o dobro wspólne. Rozwijanie zainteresowań i talentów staje się owocem nieprzyjaznej rywalizacji oraz zwalczającej się konkurencji. Natomiast osiągnięcia własnej pracy zostają zazdrośnie skrywane przed innymi. Współczesne tendencje subkulturowe oraz uwarunkowania ekonomiczno-społeczne nie sprzyjają rozwojowi współpracy międzyludzkiej opartej na sprawiedliwości.

NORMY

Sprawiedliwość winna być przestrzegana w życiu rodzinnym, szkolnym i społecznym. Każda grupa i wspólnota opiera się na sprawiedliwych prawach i obowiązkach. Godność każdego człowieka i godność każdego życia ludzkiego jest jednakowo ważna i jedyna w swoim rodzaju. Podstawą sprawiedliwości jest zaufanie, że druga osoba poprawnie myśli i poprawnie działa.

ZASADY

Każde życie ludzkie należy chronić od poczęcia do naturalnej śmierci. Trzeba rozróżniać cechy charakterologiczne, wiekowe, zawodowe i role społeczne każdego człowieka zaangażowanego emocjonalnie w kierunku budowania wspólnego dobra. Wzajemna pomoc inspiruje do podobnej, wzajemnej, pozytywnej odpowiedzi myśli, słowa i czynu. Wszelkie oceny postępowania innego człowieka powinny opierać się na sprawiedliwych zasadach, z zastosowaniem wartości miłości.

8. WARTOŚCI POKOJU

Podstawę dla wartości pokoju upatrujemy w postawach wynikających z wartości jakimi są miłość i sprawiedliwość. Pokój osobowy, wewnętrzny człowieka wynika ze zgodności sumienia w ocenie wartości moralnych, ekonomicznych i społecznych. Sumienie ludzkie dąży do pokoju, dąży do stanu zadowolenia, jeśli spełnione są wymagania wartości sprawiedliwości. Pokój osobowy przenosi się na pokój społeczny. Jest to wartość, która umożliwi wzajemne współzycie na wszystkich poziomach organizacji społecznych: rodziny, narodu, państw.

ZAGROŻENIA

Pojawia się niezdrowa rywalizacja pomiędzy sąsiadami, mieszkańcami i wychowankami. Istnieje obawa i strach przed grupami patologicznymi występującymi w środowisku sąsiedzkim. Dzieci i młodzież niszczą dobro wspólne i przyrodę; dewastują bloki mieszkalne, klatki schodowe, place zabaw, urządzenia rekreacyjne. Wyzwała się agresja jako forma bycia i życia.

Zdolni młodzi ludzie angażują się we własny rozwój intelektualny, nie znajdując już czasu na dzielenie się swoimi zdolnościami z tymi, którym nauka nie przychodzi łatwo. Gardzą słabszymi uczniami i wywyższają się z powodu własnych osiągnięć. W efekcie mniej zdolni popadają w kompleksy, nie rozumiejąc, że ich wartość nie wynika wcale z ilości posiadanych talentów. Czują się upokorzeni, gdy ktoś proponuje im pomoc w nauce. Postawa ta może się utrwalić i zostać przeniesiona na inne dziedziny życia.

Przeszkodą w budowaniu relacji osobowych jest także nacisk propagandy kulturowo-medialnej, która każe upatrywać najwyższe źródło szczęścia i ludzkich pragnień w ulotnych doznaniach zmysłowych, silnych przeżyciach emocjonalnych i uczuciowych wrażeniach. Pozbawienie rozumu kierowniczej roli nad emocjami skazuje człowieka na działania nieprzemyślane, manipulacyjne i pozbawione odpowiedzialności²⁰.

NORMY

Podstawą pokoju jest pozytywne nastawienie do innych, w relacjach osobistych i społecznych. Należy odpłacać dobrem za dobro, na zasadzie sprawiedliwości, a każde zło należy niwelować dobrem, ponieważ zło jest brakiem dobra²¹. Powinno się dążyć do zawierania znajomości i przyjaźni.

Środowiska rodziny, szkoły, grup społecznych i zawodowych powinny się wzajemnie poznawać i wspólnie współpracować. To wzajemne poznanie prowadzi do akceptacji i współdziałania w kierunku wspólnego celu.

ZASADY

Drugi człowiek ma taką samą godność jak ja, dlatego zależy mi na powodzeniu życiowym i społecznym innych ludzi. Poznawanie problemów innych jest drogą do wzajemnych porozumień. Błędy i wynikające z nich krzywdy należy sprawiedliwie oceniać i proponować sprawiedliwe zadośćuczynienie.

Podstawą pokoju jest wzajemne poznawanie się i nieustanna współpraca. Im więcej wiemy o sobie, tym łatwiej zachować warunki pokojowego współistnienia.

²⁰ Zob. Z. Struzik, *Program wychowawczy...*, dz. cyt. (Wartości: kl. I wartość 5, kl. II wartość 16, kl. III wartość 2).

²¹ Tomasz z Akwinu: „Zło jest brakiem dobra, które z natury swojej rzecz mieć powinna” (S. Th. I, q. 49, a. 2).

Ważną zasadą jest także dawanie dobrego przykładu: porozumienia, współpracy, wzajemnego wybaczenia i naprawiania spowodowanych krzywd.

9. PODSUMOWANIE

1. *Zasada integralnego wychowania.* W wychowaniu powinny współpracować wszystkie podmioty: rodzice, szkoła i dana społeczność (państwo, miasto, Kościół, inne związki religijne lub kulturalne). Brak działania któregoś z tych podmiotów może stać się przyczyną braku pełnego i dobrego wychowania.
2. Metodologia wychowania winna opierać się na nieustannej obserwacji, analizie i podejmowaniu adekwatnego działania przez wszystkie podmioty wychowujące. Samowychowanie trwa całe życie każdego człowieka.
3. Filozofia etosu człowieczeństwa w chrześcijaństwie opiera się zasadzie mówiącej, że człowiek jest obrazem Boga-Chrystusa (Rdz 1,27).
4. Obowiązkiem wszystkich jest wykazywanie patologii wychowania indywidualnego i społecznego.
5. Obowiązuje weryfikacja i budowanie programów wychowawczych z uwzględnieniem wysokiej specjalizacji dydaktycznej i pedagogicznej.

BIBLIOGRAFIA

- Benedykt XVI, enc. *Deus Caritas est*, (25.12.2005).
- Jan Paweł II, adh. *Familiaris consortio*, 36.
- Katechizm Kościoła Katolickiego, Poznań 1994.
- Laskowska M., Marcyński K., *Sztuka komunikacji według Franciszka. Bliżej – Prościej – Głębiej*, Warszawa 2016.
- Mały słownik aksjologiczny*, red. Z. Struzik, Instytut Papieża Jana Pawła II, Warszawa 2013.
- Nowy słownik pedagogiczny*, red. W. Okoń, Warszawa 2001.
- Pańpuch Z., *Koncepcja sprawiedliwości w starożytnej Grecji*, w: *Sprawiedliwość – idee a rzeczywistość*, red. P. Jaroszyński i in., Fundacja „Lubelska Szkoła Filozofii Chrześcijańskiej”, Lublin 2009.
- Słownik języka polskiego*, t. 3, red. M. Szymczak, Warszawa 1981.
- Sobór Watykański II, *Konstytucje, Dekrety, Deklaracje*, Poznań 1968.
- Struzik Z., *Program wychowawczy oparty na wartościach według nauczania Jana Pawła II*, Warszawa 2010.
- Tomasz z Akwinu, *Suma teologiczna*, t. I, „Veritas”, Londyn 1977.
- Vlastos G., *Justice and Happiness in the Republic*, w: *Platonic Studies*, red. G. Vlastos, Princeton.
- Wojtyła K., *Osoba i czyn oraz inne studia antropologiczne*, wyd. 3, Lublin 2011.

